

CAVALLS I PODER EN EL MÓN IBÈRIC

EXPOSICIÓ: CAVALLS I PODER EN EL MÓN IBÈRIC

ELS IBERS

Hi ha diverses teories sobre l'origen dels ibers:

- a) Una conseqüència de la influència dels pobles colonitzadors, fenicis i grecs, sobre les poblacions indígenes,
- b) Altra és la que parteix de l'arrel ètnica de la població ibera, i designa un poble que tindria el seu origen en les actuals terres d'Alacant i Múrcia i que amb posterioritat s'expandís per tot el llevant cap al nord,
- c) Finalment hi ha la que proposa l'expansió de nord a sud dels pobladors de la cultura dels Camps d'Urnas.

Aquesta darrera sigui possiblement la més plausible, un poble que, sense descartar altres influències s'origina en les colonitzacions indoeuropees que van protagonitzar els pobladors de l'est d'Europa cap al s XV aC, colonitzant primer les terres de l'Ebre i arribant fins el sud peninsular. Els indoeuropeus arribarien entre els segles XIII i X aC, en paral·lel a les cultures funeràries del nord i s'afermarien com a població predominant en tot el llevant.

Entre les innovacions més importants que aportaren a la cultura autòctona destaquen les fortificacions en turons, les cases de planta rectangular, l'arada de ferro, el culte al cabdillatge, les incineracions en urnes situades a terra, i la introducció d'animals domèstics com el boví lleter, porc "indi", i els cavalls domèstics, així com varietats de cereals.

ESQUEMA DE CONTINGUTS DE L'EXPOSICIÓ

1. Introducció
2. El cavall al llarg de la història
3. Les fonts del coneixement: l'arqueozoologia
4. Les fonts del coneixement: l'arqueologia experimental
5. El cavall en l'economia domèstica i comerç
6. El cavall en la riquesa, jerarquia i poder
7. El cavall en els valors aristocràtics, creences i Més Enllà
8. El cavall i la guerra
9. El cavall i la guerra ibèrica
10. El cavall a la Fortalesa dels Vilars

PLAFONS

1) INTRODUCCIÓ

Els èquids van jugar un paper molt important en l'antiga societat ibèrica, entre els segles sisè i primer abans de l'era Foren un bé molt preuat, tant en la vida diària i en l'economia domèstica, com en la guerra. Però, a més, també gaudien d'uns considerables atributs simbòlics, tant en l'imaginari religiós com en els valors d'una societat fortament jerarquitzada.

El cavall, omnipresent, apareix com a símbol de poder i d'estatus social. Com a emblema que significa a les estirps aristocràtiques.

Les muralles de la Fortalesa dels Vilars, a Arbeca (les Garrigues), envoltades d'una barrera de pedres dretes (chevaux-de-frise) per tal d'obstaculitzar els possibles atacs de la cavalleria, ens donen una bona mesura de l'ús del cavall per a la guerra.

Sabem, d'altra banda, que els habitants dels Vilars criaven cavalls i que practicaven un misteriós culte per assegurar la reproducció i la protecció dels seus ramats.

2) EL CAVALL AL LLARG DE LA HISTÒRIA

El cavall ha estat sempre estretament lligat a la història de l'ésser humà. Fou una de les preses preferides dels caçadors paleolítics i, des de fa 30.000 anys, dels artistes de les caveres, que el representaven pintat, gravat, tallat en ivori i os, o esculpit en pedra.

Els primers cavalls domesticats es troben a Ucraïna i zones properes ara fa 5.000 anys. Fins avançada l'Edat del bronze continuà essent caçat i la seva carn estimada, però la domesticació va descobrir altres utilitats que han resultat fonamentals: força de treball per al camperol i muntura per al genet.

Amb la domesticació es generà una relació afectiva i de respecte i el cavall es convertí a la llarga en l'expressió simbòlica del poder i la riquesa; de l'estil de vida aristocràtic, en definitiva, associat a les armes, la cacera, els banquets, el consum de vi i el món funerari.

El cavall té un paper privilegiat a La Ilíada, equiparable al dels guerrers. Els cavalls són amoixats a l'estable, on mengen ordi, blat i espelta. Són el millor i més prestigiós premi, el pagament més valorat, el botí més preuat o l'ofrena sacrificada més estimada. El rang dels guerrers es mesura pel nombre i l'excel·lència dels seus cavalls, els quals poden ser immortals, com els déus, o tenir

sentiments, plorar i, fins i tot, parlar com els homes. Homer vol reproduir els vells temps micènics i per això els associa al carro i evita presentar-los com muntura.

3) LES FONTS DEL CONEIXEMENT: L'ARQUEOZOOLOGIA

L'arqueozoologia estudia les restes faunístiques, els ossos, procedents dels jaciments arqueològics i contribueix decisivament al coneixement de la relació existent entre els éssers humans i els animals, de la dieta humana, així com també a la comprensió del medi ambient de l'època. A la Fortalesa dels Vilars, el que sabem sobre el cavall és el resultat d'un laboriós procés de recerca.

Sobre el terreny, l'excavació ens permet la identificació i recollida de restes de fauna juntament amb la informació del seu estrat, del seu context mediambiental, en definitiva.

En el laboratori, la neteja i, si cal, la consolidació, fan possible la classificació dels ossos. L'especialista fa servir atles i col·leccions de referència. La seqüència d'ADN ens pot informar sobre el parentiu, la filiació i la procedència dels animals.

En el despatx i la biblioteca, l'estudi en profunditat permet reconèixer l'edat en el moment de la mort dels animals, el seu aspecte físic, identificar senyals de desgast de les dentadures (el mos sobre dents i mandíbula) i patologies o malformacions provocades per determinades activitats o esforços. Així mateix establir anàlisis estadístiques permet quantificar i avaluar la representativitat de la mostra estudiada.

La tafonomia, és a dir, l'estudi de tot allò que va afectar les restes d'un animal des de la seva mort fins el moment en que les recupera l'arqueòleg (com ara: senyals d'esquarterament, evidències d'haver estat cremat o bullit, mossegades de carnívors, etc.), juntament amb l'anàlisi exhaustiu del context, és a dir, l'associació amb d'altres restes i objectes, el lloc i la circumstància en la que va quedar dipositat (espai de consum, abocador, dipòsit ritual, tomba, etc.), són dos aspectes de l'estudi de les restes de fauna imprescindibles per a poder fer una interpretació amb elevats nivells de fiabilitat.

4) LES FONTS DEL CONEIXEMENT: L'ARQUEOZOOLOGIA EXPERIMENTAL

L'arqueozootologia experimental, d'altra banda, consisteix en reproduir els processos, les activitats que van tenir lloc en el passat i avaluar i corroborar les interpretacions arqueològiques (per exemple: reproduir una deposició ritual, o els processos de descomposició de les restes amb la consegüent conservació i/o pèrdua d'informació).

La interpretació és l'objectiu final de la recerca. Quin tipus d'animal? Quines eren les seves característiques físiques (alçada, aptituds, resistència, força, velocitat...)? A quins usos l'havia sotmès la comunitat humana (consum de carn, força de treball, transport, muntura, ús militar)? Tenia valor econòmic i d'intercanvi? I valor simbòlic (representació d'estatus social i paper religiós en el món funerari)?

Tot i que existien varietats regionals importants, el cavall antic era força més petit que l'actual. En aquest sentit, tant les dades de l'arqueozootologia, com les fonts escrites o com les representacions artístiques antigues, són coincidents: l'alçada fins a la creu del cavall antic es situava prop de la mida que avui separa a cavalls i ponis: 145 cm. En general, doncs, la imatge del cavall antic seria semblant a la de l'extingit Tarpan o a la de l'únic cavall salvatge viu, el Przewalski.

Durant l'Edat del bronze i l'Edat del ferro és possible distingir dos grans varietats de cavalls: els centreeuropeus, que assolien entre 125 i 130 cm d'alçada a la creu i els originaris de les estepes orientals, més alts, entre 140 i 150 cm.

A la nostra Península, a l'època ibèrica, el cavall presentaria una alçada normal entre 130 i 140 cm. L'escassa envergadura dels cavalls antics no significa cap demèrit en la seva capacitat de treball al camp com a força de tir o per a suportar càrregues, transport o muntura de guerra. Sens dubte, més decisiva que l'alçada era una conformació que els fes resistents, òptims per a ser muntats i capaços d'assolir la punta de velocitat necessària per una càrrega de combat.

5) EL CAVALL EN L'ECONOMIA DOMÈSTICA I COMERÇ

El cavall i l'ase eren explotats com a cavalcadures i bèsties de tir i de càrrega, però també se n'aprofitava la pell i els pèls aspres i llargs de la crin, bescoll i cua.

Però el cavall, a més, adquireix un valor simbòlic essencial: acompanya sempre l'aristòcrata iber en tots els ordres de la vida, viscuts i representats; l'identifica en el camp de batalla, en els santuaris, en les necròpolis i en les relacions amb la divinitat i el Més

Enllà. Té, en definitiva, una presència molt important en la vida diària i les activitats quotidianes i freqüentment apareix representat amb finalitats decoratives o afaïonat amb fang com a joguina.

Durant milers d'anys el cavall havia estat caçat i consumit, però el fet de muntar-lo el convertí en altre tipus d'animal, valorat, estimat i respectat. En situacions normals, la societat ibèrica deixà de menjar-lo. A partir d'aquest moment les seves restes òssies són molt escadusseres en les excavacions dels assentaments.

El món ibèric, malgrat conèixer d'antic la moneda, es va mantenir fins a la darrereria del segle III abans de la nostra era en estat premonetari i en una economia d'intercanvi.

Intenses relacions comercials amb pobles veïns i de la costa els permetien proveir-se de manufactures i articles de tota mena a canvi d'excedents agrícoles i ramaders entre els quals, sens dubte, s'hi comptaven els cavalls.

6) EL CAVALL EN LA RIQUESA, JERARQUIA I PODER

Quan l'aristòcrata es representa a si mateix, sigui en una escultura, gravat, pintura o exvot de bronze, molt sovint ho fa amb un cavall. El cavall, doncs, formarà part essencial de la iconografia del poder.

La possessió de cavalls és símbol de riquesa i d'estatus social. En l'educació i l'aprenentatge del jove aristòcrata i en les activitats pròpies de la vida adulta, com l'exercici de les armes, les competicions esportives, la cacera, les processons, les desfilades i cerimònies, el món funerari i la relació amb el Més Enllà, el cavall sempre hi és present.

Les escultures de Porcuna, del segle V abans de la nostra era, i les escenes pintades sobre els vasos de Lliria, de finals del segle III, són la millor autorepresentació de les elits aristocràtiques i el seu estil de vida.

7) EL CAVALL EN ELS VALORS ARISTOCRÀTICS I CREENCES DEL MÉS ENLLÀ

Els ibers cremaven els seus morts i dipositaven les cendres en urnes en forats fets al terra i sovint protegides per túmuls. El cavall està present en el món funerari com correspon a la seva importància en tots els àmbits de la condició aristocràtica: jerarquia social, elit guerrera i creences d'ultratomba.

En les necròpolis ibèriques sobresurten les anomenades “tombes principesques”. Són sepultures sumptuoses amb construccions tumulars en ocasions destacades amb elements arquitectònics o escultòrics singulars. Acompanyant l'urna funerària es dipositaven rics aixovars i ofrenes de prestigi, com ara armes, ceràmiques importades i objectes de bronze i materials nobles.

A la necròpolis de El Cigarralejo s'han excavat més de 350 tombes tumulars. En algunes d'elles, el difunt es féu acompanyar per guarniments de cavall i esperons, armes, objectes valuosos d'ornament personal (or i plata, ivori, pasta vítria), jocs de peses i mesures, i importants conjunts de vaixel·la per menjar i beure en el banquet fúnebre.

Quasi un 40% de les tombes ibèriques del segle IV a.n.e. tenen armes, però només el 6'7% contenen guarniments de cavall (frens i esperons), la qual cosa ens indica que el cavall era un bé tant preuat com escàs.

La representació de l'aristòcrata com a cavaller i no com a guerrer, és a dir, a cavall i sense armes, ens transmet un triple missatge: el cavall com a símbol de rang social; el cavall com a animal psicopomp, és a dir, responsable de traslladar el difunt al Més Enllà i, finalment, el fet d'aparèixer inerme ens parla de l'exaltació heroica postmortem del difunt.

El santuari de El Cigarralejo (Mula, Múrcia), actiu entre els segle IV i II a.n.e., va estar consagrat a una divinitat protectora dels cavalls. Els fidels van dipositar en el seu honor més de 200 ofrenes, la gran majoria de les quals són petites escultures d'èquids, cavalls, ases i mules treballades en pedra arenosa (gres). Es representen animals sols o aparellats, potser mare i cria i sovint amb els guarniments. Els exvots aparegueren amagats ritualment dins un pou sagrat en una petita habitació del santuari que feia 30 x 12 metres en planta.

Poc o res sabem de les divinitats ibèriques, però sabem de l'existència d'una desconeguda deessa dels cavalls: porta una túnica de màniga curta, cenyida per sota dels pits, com correspon a una auriga. Pot tractar-se d'una divinitat similar a les existents en altres cultures mediterrànies i centreeuropees (Potnia hippon, Epona, Atena, Àrtemis, Cíbele, Demèter...), associades també a la fertilitat, la natura i al món de la mort. Cultes i rituals, ofrenes i sacrificis cercarien la protecció de la cabanya equina.

8) EL CAVALL I LA GUERRA

Durant l'Edat del bronze, abans de l'any 1000 a.n.e., el paper militar del cavall estava lligat al carro lleuger de guerra. L'auriga conduïa el carro i el guerrer armat amb llances, arc i fletxes. Els exèrcits egipcis, assiris i els d'altres pobles del Proper Orient i del Mediterrani formaven unitats de carros en línia de combat. És la guerra que Homer cantà a La Illíada. A partir dels segles VIII i VII, entre les elits militars, el carro cedí pas a la cavalleria i quedà relegat a funcions únicament cerimonials i de representació.

Per conèixer i valorar l'ús militar del cavall cal tenir present que els ibers muntaven sense sella ni estreps. Com sabem, per l'exemple d'altres pobles de grans genets (númides, mongols, sioux...), això no impedeix cavalcar amb destresa, encara que condiciona, efectivament, l'ús tàctic i les formes del combat a cavall.

“... car ningú ha mort mai en combat d'una mossegada ni d'una guitza de cavall i són els homes els qui fan tot allò que s'esdevé a les batalles. Així doncs, nosaltres som damunt d'un suport més ferm que els dels genets; perquè ells, penjats damunt dels cavalls, tenen por no solament de nosaltres, sinó també de no caure; mentre que nosaltres, amb els peus afermats a terra, colpirem més fort... Un sol avantatge tenen els genets damunt nostre: la fuga els és més segura que no pas a nosaltres”.

Xenofont encoratja els seus, que lluiten per tornar a Grècia després de la mort de Cir el Jove a Cunaxa l'any 401 a.n.e. En el seu discurs, contraposant la inestabilitat del genets muntats a la seguretat de l'infant afermat al terra.

(Xenofont, L'expedició dels deu mil, traducció de Francesc J. Cuartero, volum II; Llibres III-IV; Fundació Bernat Metge, Barcelona 1977)

Els mossos de cavall del tipus antic amb barra rígida i articulats, que daten del segle VII, s'han localitzat en poblats, com ara a La Ferradura (Ulldecona) i a Sant Martí d'Empúries (L'Escala, Alt Empordà) i en algunes necròpolis, catalanes i franceses, com ara Can Piteu - Can Roqueta (Sabadell), Grand Bassin I (Mailhac) o Pradines i Bellevue de Canet.

Amb tot, durant els segles VI i V a.n.e., en plena època ibèrica antiga, la seva importància militar és encara molt dubtosa. L'aixovar de prestigi de les tombes de guerrer i la panòpia militar, armament ofensiu de ferro (espases i llances) i defensiu de bronze (gamberes i cuirasses), no es corresponen al d'un "guerrer a cavall" i tampoc al d'un "aristòcrata a cavall".

9) EL CAVALL I LA GUERRA IBÈRICA

Genets o infanteria muntada? Muntura de guerra o símbol aristocràtic? De la mateixa forma que els herois homèrics anaven a la lluita en carros de guerra, els aristòcrates guerrers ibèrics es desplaçaven a cavall i cercaven la lluita cos a cos.

Els exèrcits no eren professionals i mobilitzaven pocs combatents. Molts cops les accions militars es concretaven en ràtzies sobre el territori enemic per aconseguir glòria i botí (metalls, objectes de valor, dones i nens, bestiar, gra i queviures...) i enfrontaments a camp obert, generalment de petita escala. En aquestes condicions, la mobilitat, la capacitat de sorpresa i la por provocada per la càrrega d'un petit grup de genets podia ser decisiva.

La representació dels genets muntant amb les dues cames al mateix costat també s'ha relacionat amb la lluita peu a terra. Polibi ens explica que els genets celtibers portaven una punta de ferro que clavaven al terra per subjectar el cavall mentre lluitaven a peu.

“L'acció s'inicià per les avançades, i al començament, mentre combatien les respectives infanteries lleugeres, la lluita era igualada; però quan la cavalleria ibera i celta de l'ala esquerra establí contacte amb la romana, la batalla prengué un aspecte verament bàrbar; perquè no es seguia la regla de replegar-se per tornar a l'atac, sinó que, una vegada encontres, combatien home contra

home, baixant dels cavalls”. (Polibi, Història III, llibre III, L-IV, XXXVII, traducció de Dom Antoni Ramon i Arrufat, Fundació Bernat Metge, Barcelona 1935).

L'escena descrita per Polibi correspon a l'inici de la batalla de Cannes l'any 216 a.n.e.; la més espectacular victòria d'Hanníbal a Itàlia: moriren 70.000 romans, entre ells Emili Paulus, un dels dos cònsols. Com es pot veure, els genets ibers són capaços de lluitar indistintament a cavall o a peu.

La mort d'Indíbil el 205 a.n.e., clavat al terra per un pilum (una javelina pesada) s'ha volgut interpretar en el sentit del vell costum de lluitar a peu. Però, si es considera que a finals del segle III la cavalleria ilergeta estava plenament desenvolupada, resulta més lògic pensar que va ser la marxa del combat (la cavalleria es trobava sota una pluja de dards) el que va forçar fer peu a terra, en una acció desesperada, a la recerca de la victòria o de la mort heroica.

Els tres cavalls enterrats a La Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Térmens) al costat de les cendres dels genets, juntament amb les seves armes i altres elements d'estatus, reflecteixen la consolidació d'elits aristocràtiques associades a la cavalleria, almenys des del segle IV a.n.e. Les condicions en que aparegueren les restes l'any 1959 no permeten afirmar-ho, però és molt possible que els cavalls haguessin estat immolats i decapitats.

L'experiència dels mercenaris ibers, que des del segle V havien lluitat a Grècia i Sicília, i l'enfrontament de cartaginesos i romans a la Península Ibèrica durant la Segona Guerra Púnica transformaren la guerra ibèrica.

A finals del segle III a.n.e. els ibers s'habitaven a marxes forçades a nous sistemes de fortificació, per fer front a maquinària d'assalt i catapultes i a noves formes de combat, lluitant en formació i utilitzant tàcticament unitats d'infanteria lleugera de línia i unitats de cavalleria. L'aristocràcia ilergeta i els seus cabdills tenien en els seus genets la principal força i en el cavall l'emblema del seu poder.

Els autors clàssics Polibi, Tit Livi i Apià donen xifres concloents: Hanníbal, l'any 218 a.n.e., abans de marxar cap a Itàlia, deixà a Ibèria un contingent de 300 genets ilergets que romania a Cartago; Escipió, després de la batalla de Baecula el 208 a.n.e., va regalar 300 dels seus millors cavalls a Indíbil; el gran cabdill ilerget, precisament, que juntament amb el seu germà Mandoni havien encapçalat el 206 un exèrcit de 20.000 infants i 2500 genets contra Roma, i que malgrat la derrota, només un any més tard, van poder posar en línia, altre cop davant dels romans, 4.000 genets i 30.000 infants.

[illegible][illegible][illegible]

10) EL CAVALL A LA FORTALESA DELS VILARS

El cavall ja es coneixia a la Vall del Segre i la Plana occidental catalana des de l'Edat del bronze, a mitjans del II mil·lenni abans de l'era. La presència de restes òssies d'èquids en els poblats no és rara i semblen indicar que ocasionalment era caçat i consumit. No existeixen encara en aquesta època evidències de domesticació i d'ús com a força de treball o cavalcadura.

El cavall ja es coneixia a la Vall del Segre i la Plana occidental catalana des de l'Edat del bronze, a mitjans del II mil·lenni abans de l'era. La presència de restes òssies d'èquids en els poblats no és rara i semblen indicar que ocasionalment era caçat i consumit. No existeixen encara en aquesta època evidències de domesticació i d'ús com a força de treball o cavalcadura.

El panorama sembla haver canviat radicalment a començaments de la primera Edat del ferro. Efectivament, a partir del segle VIII a.n.e. apareixen restes de cavalls domesticats i evidències de cria i de consum carni. Podem imaginar que en aquesta època el cavall ja s'usava com animal de tir, càrrega, transport, fins i tot com a muntura. Amb tot, però, no hi ha rastre arqueològic de guarniments ni d'accessoris de govern dels cavalls.

S'ha d'esperar a les darreries del segle V, o ja entrada la centúria següent, per a poder parlar d'elits aristocràtiques armades i a cavall. Almenys tres enterraments de la necròpolis de La Pedrera van acollir les cendres de genets amb les seves armes i

acompanyats amb els caps dels seus cavalls sacrificats. Entre els segles VIII i IV a.n.e. la Fortalesa dels Vilars fou la residència d'un llinatge poderós i els seus cabdills exhibiren la seva força amb una arquitectura militar insòlita.

A l'època més antiga de la fortificació (fase Vilars 0-1), per davant de la potent muralla torrejada s'hi estenia un "camp frisó" (franja de terreny amb grans lloses clavades al terra verticalment). Segles després, aquesta espectacular defensa era substituïda per un gran fossat inundable i per la fortificació de l'accés per la porta nord (fase Vilars II-III-IV).

Els "chevaux-de-frise", el "camp frisó", la barrera de pedres curosament plantades davant de la muralla, impedia un atac sobtat de la cavalleria, dificultava els moviments de l'enemic a peu de muralla i afegia un plus d'escenografia a l'arquitectura del poder.

Però, d'on va sorgir la idea de construir aquesta defensa, tradicionalment considerada pròpia de pobles de genets i cultures de l'interior de la Península Ibèrica i de l'Europa Atlàntica?

CAVALLS I PODER EN EL MÓN IBÈRIC

Els ramats de cavalls pasturaven per les rodalies de la fortificació, en un règim de semiestabulació en instal·lacions que no han estat encara localitzades. Els fetus dels animals morts durant el procés de gestació eren traslladats a l'interior de la Fortalesa i enterrats sota del paviment de les cases. El misteriós ritual practicat amb els fetus demostra la consideració social, econòmica i religiosa del cavall a la Fortalesa d'Arbeca. Amb tota probabilitat, el ritu formava part d'un culte destinat a protegir els ramats i afavorir la fecunditat de les eugues evitant els avortaments.

El cavall, és a dir, la cria, la possessió i el comerç, l'exhibició com a símbol d'estatus i l'ús militar, es converteix en una de les claus per interpretar la Fortalesa, causa i expressió del seu poder i riquesa.

[illegible]

MATERIAL MUSEOGRÀFIC:

Conjunt de 10 Lones d'1 metre d'amplada per 2 m d'alçada amb un suport d'alumini.

CONDICIONS DE PRÉSTEC

L'exposició **Cavalls i Poder en el Món Ibèric** està disponible a partir de mitjans de febrer de 2011. El préstec de l'exposició està exempt de pagament.

Inclou els següents conceptes:

- L'estructura portàtil de l'exposició
- El disseny de la imatge de l'exposició
- El manteniment dels elements que conformen l'exposició (*)
- El transport del material expositiu (recollida i retorn) (*)
- L'assegurança dels materials (*)

(*) Aquestes despeses aniran a càrrec de las **Xarxa de Museus i Jaciments Arqueològics de Catalunya**

El local on s'instal·la l'exposició ha de tenir unes condicions de seguretat suficients contra robatori i vandalisme. En cas de qualsevol contratemps o desperfecte, el sol·licitant ho ha de notificar immediatament al coordinador/a de la Xarxa de Museus i Jaciments Arqueològics de Catalunya per tal que pugui iniciar els tràmits de resolució del problema.

Per conèixer la incidència de l'exposició en cada població on s'exhibeix, cada Museu ha de comunicar el nombre de visitants rebuts i en el cas que s'elabori un recull de premsa, n'ha de fer arribar una còpia al Museu d'Arqueologia de Catalunya.

En el cas que el Museu sol·licitant editi invitacions i cartells, ha de fer constar en aquests materials els logotips –que li proporcionarà el Museu d'Arqueologia de Catalunya– de les entitats organitzadores de l'exposició. Així com si es fan agendes d'activitats, notes o anuncis de premsa, ràdio o televisió, s'hi ha de fer constar que l'exposició està cedida pel Museu d'Arqueologia de Catalunya, per l'Institut Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs (Diputació de Lleida) i pel Grup d'Investigació Prehistòrica de la Universitat de Lleida.

CRÈDITS DE L'EXPOSICIÓ

Exposició organitzada per:

Grup d'Investigació Prehistòrica de la Universitat de Lleida

Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs, Diputació de Lleida

Col·laboren:

Vicerektorat d'Activitats Culturals (UdL)

Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya

Ajuntament d'Arbeca

Associació d'Amics de Vilars

Ruta dels Ibers (Museu d'Arqueologia de Catalunya)

Comissaris:

Emili Junyent, Joan B. López, Ariadna Nieto, Josep Lluís Ribes

Disseny:

Parèntesi

Imatges:

Carlos Fernández del Castillo; Fundació d'Investigació Arqueològica l'Alcúdia (Elx); Martín Garcia Pérez; Grup d'Investigació Prehistòrica (UdL); Instituto de Arqueología de Mérida (CSIC); Laboratori d'Arqueologia (UdL); Museo de Albacete; Museo de Arte Ibérico El Cigarralejo (Mula, Murcia); Museo de Linares; Museu d'Arqueologia de Catalunya; Museu d'Història de la Ciutat (Barcelona); Museu de Lleida. Diocesà i Comarcal; Francesc Riart; Servei d'Investigacions Prehistòriques (Diputació de Valencia); Servei d'Audiovisuals i Arxiu Fotogràfic de l'IEI; Arxiu Fotogràfic, Servei de Documentació i Arxiu (Institut d'Estudis Catalans); Servei de Reproducció d'Imatge (UdL); Junta de Andalucía, Consejería de Cultura, Museo de Jaén; Salvador Gómez Luquín; Josep Gallart; UMR 5140 del CNRS; Xavier Jordana; Fernando Quesada;

Revisió de textos: Servei de Publicacions de l'Institut d'estudis Ilerdencs

Agraïments:

Juan Blánquez, Helena Bonet, Sebastián Celestino, Blanca Gamo, Francisca Hornos, Armelle Gardeisen, Carme Miró, Fernando Quesada, Virginia Page del Pozo, Ana Ronda Armelle Gardeisen, Diamantys Triantaphyllos, Josep Gallart, Equip Can Roqueta, Sílvia Albizuri i Josep Lluís Ribes (Institut Estudis Ilerdencs).

Per a més informació contactar amb:

Anna Maria Garridó
agarridof@gencat.cat

Maria Choya
macxarxajaciments@gencat.cat